

Розділ 1

АРХЕОЛОГІЯ ТА ЕТНОЛОГІЯ

УДК 902.2(477.73)

ГОРБЕНКО К. В., КОЗЛЕНКО Р. О.

м. Миколаїв

СИМВОЛИ ЛІНІЙНОЇ ПИСЕМНОСТІ Б З КОЛЕКЦІЇ МАТЕРІАЛЬНИХ ПРЕДМЕТІВ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД¹

Стаття присвячена попередньому аналізу артефактів з символами лінійного письма В, що зафіксовані при розкопках городища фінальної бронзи Дикий Сад.

Ключові слова: городище, цитадель, лінійна писемність, фінальна бронза, білозерська археологічна культура, антропоморфна стела, символи.

Постановка проблеми. Городище Дикий Сад розташоване в історичному центрі сучасного міста Миколаєва, при злитті річок Південний Буг та Інгул. Площа городища понад 4,0 га (рис. 1). Структурно городище складалося з трьох частин: «цитаделі», «передмістя» та «посаду», розташованого за зовнішнім ровом (територія «посаду» з об'єктивних причин залишається недослідженою). Час існування городища вкладається у межі існування білозерської археологічної культури доби фінальної бронзи (XIII/XII – XI/X ст. до н. е.).

Багаторічні розкопки городища Дикий Сад надали нові археологічні матеріали (архітектурні споруди, зокрема оборонні конструкції, бронзові речі, зокрема сокири-кельти), аналіз яких дозволяє з великою долею вірогідності стверджувати, що його мешканці підтримували тісні контакти з населенням балканського, егейського, центральноєвропейського та східного регіонів.

Матеріальна культура городища Дикий Сад представлена наступними групами знахідок: керамічний посуд, глиняні предмети, вироби з кісток тварин, бронзові предмети, кам'яні знаряддя праці та витвори з кременя.

Серед матеріальних предметів, зафіксованих на городище, виокремлюються артефакти на поверхні яких зафіксовано загадкові символи.

Виклад основного матеріалу. Першу знахідку подібного типу зафіксовано у 1994 році при розкопках храмового комплексу (приміщення № 4) на «цитаделі» городища. Це був керамічний диск діаметром 3,1 см з нанесеними чорною фарбою знаками, що суттєво нагадують символи лінійної писемності (рис. 2). Автор знахідки – Ю. С. Гребенников та дослідник стародавніх пам'яток регіону А. М. Балушкін припустили, що на предметі зображені деякі символи з лінійної писемності Б.²

Перед тим як перейти до опису даної унікальної знахідки, коротко розглянемо культове приміщення, де у центральній ямі зафіксовано даний предмет. Приміщення № 4 розташоване на території цитаделі городища, в його східній частині (рис. 1). До приміщення прилягало приміщення № 3 – за визначенням Ю. С. Гребенникова більш рання будова, розміром 7×3 м із спуском-підйомом (пандусом) довжиною 9 м, зорієнтованим на схід сонця

¹ Стаття виконана в рамках наукової теми № 0112U000482 «Етнокультурні процеси в Північному Причорномор'ї в контексті давньої та середньовічної історії Південно-Східної Європи за даними археології».

² Автори завдячують Ю. С. Гребенникову за можливість публікації даної знахідки.

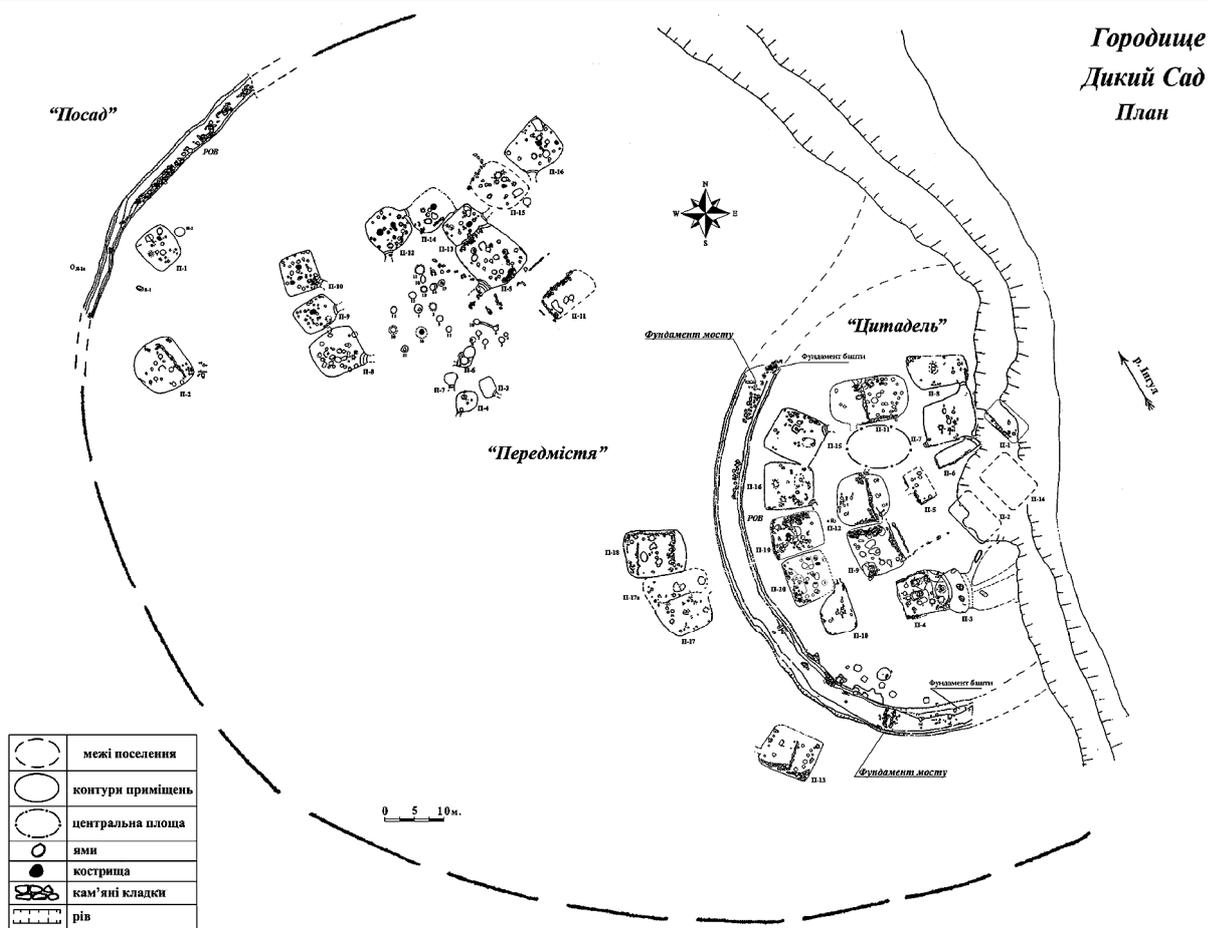

Рис. 1. Загальний план городища

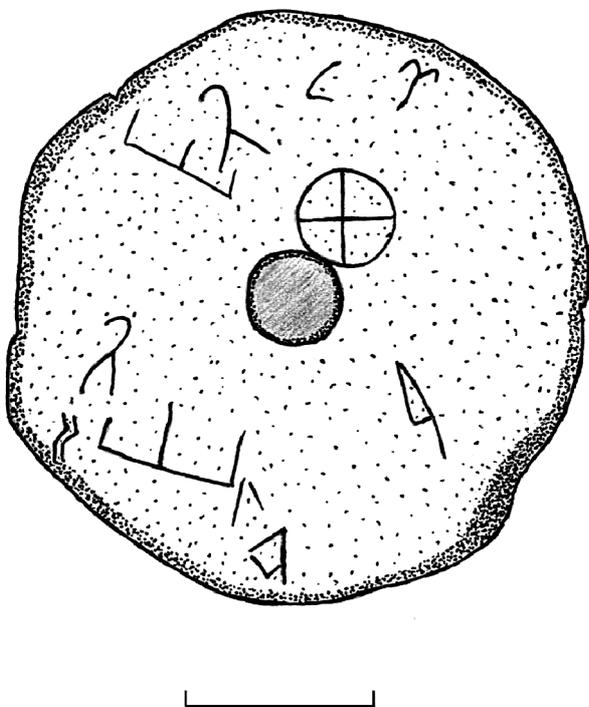

Рис. 2. Керамічний диск з символами

[8, с. 339–340]. В приміщенні № 4, розміром 9,5×8,4 м, по центру розташовувалося 12 ям, більшість з котрих перекривалася вогнищами [33, р. 56–57, Taf. 27, 28.1]. В ямі № 2 зафіксовано людський череп без нижньої щелепи та панцир черепахи [10, с. 28; 12, с. 49].

Попередній спектральний аналіз підтвердив, що символи на кружку нанесені невідомою чорною речовиною штучного виробництва, котра дуже щільно в'їлася в кераміку.³

Вісім із приблизно десяти-дванадцяти представлених на кружку символів, безумовно, мають схожість з деякими символами лінійних писемностей А і Б (рис. 2).⁴

Представлені знаки із впевненістю можна поділити на дробово-вагові та складові. Найбільш докладно дробові символи та їх значення викладено в роботах Е. Беннетта, П. Массімо та М. Поупа [27, р. 204–222; 34, р. 343–347; 32, р. 200–210]. Тож до дробових та вагових, які походять з лінійної писемнос-

³ Визначення польської лабораторії Познанського університету імені А. Міцкевича.

⁴ Стаття містить попередні висновки щодо інтерпретації та прочитання складових знаків на кружку. Додатковий спектральний аналіз, якого, безумовно, потребує цей непересічний предмет, або додасть ще декілька знаків, та дещо змінить словотворення, або підтвердить якийсь із запропонованих варіантів.

ті А, відносяться наступні: $\angle$ – 1/2, λ – 1/3 (по Е. Беннетту) або 1/6 (по Дж. Янгеру), ∇ – 5 кг ваги якоїсь сухої маси або рідини. До складових відносяться символи: $\oplus$ – ка, ζ – га, $\sqcap$ – се, $\times$ – ке, γ – са, A – е.⁵ Наявність двох останніх поки залишається під питанням. Окрім перерахованих знаків, на кружку, схоже, присутні ще символи, що означають десятки.

Тож, при спробі поєднати ці символи в слово, було отримано більше 20 різних комбінацій, і виокремлено, залежно від існування таких слів, лише декілька, а саме: ka-ga-se – кухонний утвір, посуд [14, с. 120]; e-ka-ga – переносна жаровня, вогничок на ніжках [14, с. 120, 122]; ka-ga – чиясь голова⁶ (рослина?); ke-ga – дар [15, с. 132]. В даній ситуації всі варіанти викликають неабиякий інтерес.

Послідовність символів ka-ga і ke-ga може вказувати на окрему голову, або на частини тіла тварин, яких могли приносити в жертву в храмі. В такому випадку закономірно було б припустити, що символи дробів могли означати, згідно їх призначенню, частини туш, кістки котрих у достатній кількості знайдено в приміщенні № 4.

Але серед перерахованих символів є знаки, які можуть бути ідеограмами. Так, наприклад, знак «га» може позначати ріку. При наявності з півночі городища р. Інгул таке трактування видається вельми привабливим. Знак «ка» може означати «колесо» [28, р. 11], рух сонця на небі. Знак «се» як ідеограма без складового змісту може мати значення «олія» [22, с. 95].

В приміщенні № 4 в одній з центральної ямі знаходилася мініатюрна кремнієва антропоморфна стела (4,7×3,7 см), яка, судячи з усього використовувалася як вотивний предмет (рис. 3). Традиція використання кремню в поминально-поховальній традиції фінальної бронзи відома на теренах Північного Причорномор'я [23, с. 54–56], але в даному випадку мова йде не просто про якийсь виріб або знаряддя праці, а про стелу з цілком чіткими людським обрисами. Антропоморфні стели

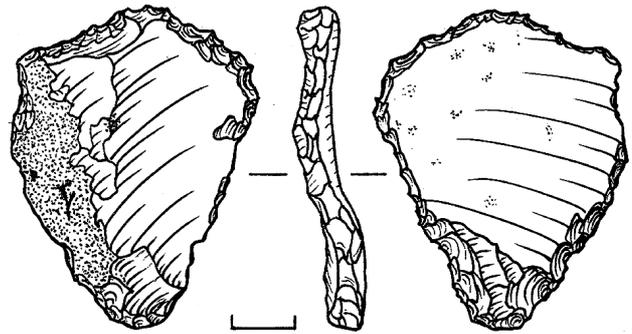

Рис. 3. Кремнева вотивна стела

городища Дикий Сад, більшість з котрих були знайдені в приміщеннях – привід для окремої роботи, але в даному контексті хотілося б звернути увагу на приміщення № 20 [9, с. 42–50], де у великій кількості, в окремих ямах у підбоях, були заховані антропоморфні кам'яні стели, а на одному з фрагментів вази прокреслено граффіті у вигляді символу ∇ (рис. 4). Це, як уже наголошувалося, перша знахідка подібного роду на городищі та, схоже, друга в культурі [18, с. 169], але зовсім не дивина для територій, де користувалися лінійними писемностями [5, с. 55, 59]. Більш того, існує припущення, що зрубними племенами писемність була позичена у мікенців [18, с. 150]. Окрім того, відомі окремі речі: знову ж таки кружок та веретено, що свідчать про проникнення середземноморських систем писемностей до Південно-Східної Європи [5, с. 66–69; 20, с. 20–40].

Трактуючи знак ∇ як 1/2 від якоїсь визначеної ваги⁷, було вираховано об'єм вази, і отримано приблизний результат – 2,4–2,6 л. Відштовхуючись від загального мікенського стандарту ваги в 28,8 л [36, р. 491], можна припустити, що 2,4 л є 1/2 з однієї з мікенських мір в 4,8 л (на кшталт єгипетського «хекката»), але це лише припущення, тому що відправною мірою могла бути якась індивідуально визначена. Безумовно поазовим видається те, що два схожих із цим знака присутні на керамічному кружку.

Подібний символ прокреслено на ручці амфори пізньомінойського періоду, зафіксованої в Мікенах [28, р. 58]. Схожі символи зустрі-

⁵ Символи та дешифровка взяті з сітки опублікованого рукопису М. Вентріса 1951 р.

⁶ Незмінним це слово залишилося і в класичній давньогрецькій мові [31, р. 877].

⁷ Слід визнати невирішеність для цієї роботи поки одного суттєвого питання, а саме використання дробових символів, на відміну від лінійної писемності А, в лінійній писемності Б, яка хронологічно більше підходить до часу функціонування Дикого Саду. Однак використання лінійної писемності А фактично засвідчено і для XIII ст. до н. е. – серед знахідок ваз із граффіті на материковій Греції. див. *Бартошек*. Златообильные Микены. С. 55. Якщо на диску лінійна писемність А, у такому випадку поєднання складових знаків з диска в слова дуже сумнівні (тому і попередня розшифровка), якщо ж дробові символи використовувалися і в лінійній писемності Б, вибраний авторами напрямок вірний.

Рис. 4. Фрагмент керамічної вази з графіті (графітто)

чаються на Кам'яній могилі [17; 21, с. 455]. Показовим є також приклад графіті зі знаками лінійної писемності на посудинах із Трої [13, с. 18–19], деякі з котрих мають місце на даному кружку.

Варто наголосити, що окрім великої кількості антропоморфних стел в приміщенні № 20 було зафіксовано господарський комплекс для обробки туш тварин (дещо схожий був зафіксований в 2011 р. в приміщення № 19). Доволі дивним виглядає таке його розташування в житловому комплексі на цитаделі. Чи не могли була ділити в ньому туші, призначені для храмових цілей, а в самому приміщенні мешкати жрець, котрий культивував в цьому храмі, та, можливо, володів цією писемністю або ваговою системою? Неабияка кількість антропоморфних стел (7 шт.) в ямах та в центральній частині приміщення № 20, де, судячи з усього існував невеличкий вівтар, вказує на його явно ритуальну спрямованість. Слід також відзначити камінь у формі черепахи з ями № 8. Черепаха як символ сонця була добре відома багатьом народам. В приміщенні № 4 також були знайдені її рештки, а в деяких глибоких ямах на городищі окрім поховання черепахи, перекритої камінням, нічого більше немає.

Висновки. Загалом, враховуючи наведені дані, вбачається можливим припустити декілька версій використання цього предмета:

- жителями городища диск сприймався як декоративний завезений предмет, і використовувався без урахування його змістовного значення (пов'язаного із символами) в даному храмовому комплексі;
- накладна, або договір купівлі-продажу або визначеної кількості товарів, що був затверджений в центральному храмовому комплексі городища. Прикладів використання будівель храмів як приміщень для проведення торгових операцій та укладання угод навіть в цей період відомо достатньо. А керамічні бірки, в тому числі й диски, з позначенням товарів та адміністративним призначенням в єгипетському світі використовувалися в різних регіонах [7, с. 324].⁸
- предмет якоїсь гри, враховуючи значну кількість кружків різних діаметрів що не мають знаків, та походять з городища;
- годинник. У 2010 р. в Єгипті німецькі археологи знайшли керамічний кружок діаметром 15 см, із центральним не кризним отвором. Одна з половин диска була розкреслена чорнилами на 12 секторів.⁹ Дослідники припустили, що це один з найдавніших сонячних часових «механізмів». Гіпотетично його використання уявляють наступним чином: диск просто клався на рівну поверхню на сонце, в його центральний отвір вставлявся невеличкий дерев'яний штифт, а вже тінь від нього вказувала на годину світлового дня. Датували цей предмет за

⁸ З багатьох прикладів деякі, що були доступні авторам [30; 35].

⁹ Попереднє повідомлення прес-служби Германського археологічного інституту.

супроводжуючим матеріалом XIII ст. до н. е. Враховуючи інтерпретацію приміщення № 4 як храмового комплексу з ярко вираженим солярним «нахилом» [11, с. 27–28] та дробові символи, які могли означати ще будь що окрім вагової системи, чи не були керамічні диски з не крізним центральним отвором індивідуальними «годинниками» білозерців?

Для порівняння з дещо пізнішим періодом, але також на території Степового Побужжя, напрошується приклад культових керамічних кружків із граффіті з поселення Бейкуш (VII–V ст. до н. е.), де в святилищі греки приносили дари Ахіллу [6, с. 103–104; 24, с. 27]. В даному випадку автори розкопок вважають предмети ритуальними дарами. Паралелі і принцип історичної спадковості між цими випадками очевидні, тим паче, що в заповненні приміщення 4 було знайдено ще 15 округлих виробів із стінок посудів [10, с. 29].

Не характерні для цього періоду і території фортифікаційні споруди городища [29], безумовно, вказують на його стратегічне значення в регіоні [19], скоріш за все, Північного Причорномор'я, та нашттовхують на аналогії з ранньогрецькими полісами Малої Азії [3; 2, с. 180–202], а виявлений в 2010 р. центральний майданчик на «цитаделі» дуже схожий за описом із «гомерівською» агорою [1, с. 56–57]. Притримуючись вслід за О. А. Кривцовою-Граковою та О. І. Тереножкіним точки зору генетичної наступності білозерської культури та раннього етапу формування кіммерійців, наявність на городищі артефакту з лінійною писемністю стає надзвичайно цікавим фактом, що може посередньо свідчити на користь правдивості свідчень Гомера щодо історичності кіммерійців саме в Причорномор'ї¹⁰ та локалізації «поліса людей кіммерійських» (Hom. Od. XI, 14)¹¹ в даному місці, адже порівняльний аналіз літературних та археологічних джерел дозволив деяким дослідникам, незалежно від нових розкопок пам'яток епохи пізньої бронзи, визначити розташування згаданого в «Одисеї» міста кіммерійців в районі Дніпро-Бузького лиману [25; 16, с. 345].

В тому чи іншому випадку, артефакти з символами, безумовно, – цінне свідцтво контактів степових племен Північно-Причорноморського регіону з носіями егейської культури в другій половині II тис. до н.е., що, як і ліпна валькова кераміка в шарах Трої VII, простежується в Малій Азії на традиціях домобудівництва [26, р. 57].

Список використаних джерел

1. Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации / Ю. В. Андреев. — СПб., 1998.
2. Андреев Ю. В. Гомеровское общество / Ю. В. Андреев. — СПб., 2004.
3. Андреев Ю. В. Укрепления в архитектурно-пространственной структуре раннего полиса / Ю. В. Андреев // Фортификация в древности и средневековье. Материалы методологического семинара ИИМК РАН. Памяти И.Н. Хлопина. — СПб., 1995. — С. 29–31.
4. Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы / М. И. Артамонов. — Л., 1974.
5. Бартошек А. Златообильные Микены / А. Бартошек. — М., 1991.
6. Буйских С. Б. Сакральные граффити ольвийского Ахиллея / С. Б. Буйских // КСООА. — Одесса, 2008. — С. 103–107.
7. Гельб Д. Опыт изучения письма / Д. Гельб. — М., 1982.
8. Горбенко К. В. Ритуально-культовые сооружения поселения Дикий Сад в контексте этнокультурных связей населения Степного Побужжя эпохи финальной бронзы / К. В. Горбенко // Научные труды МГПУ. Серия: социально-исторические науки. — М., 2001. — С. 338–343.
9. Горбенко К. В. Розкопки приміщення № 20 на території «Цитаделі» городища Дикий Сад / К. В. Горбенко // Краснзнавчий альманах. Історія. Археологія. Наука. Культура. Освіта. — Миколаїв, 2013. — С. 42–50.
10. Гребенников Ю. С. Культовое помещение на поселении «Дикий Сад» / Ю. С. Гребенников // Древнее Причерноморье. — Одесса, 1994. — С. 26–29.
11. Гребенников Ю. С. К вопросу о фрако-киммерийских связях / Ю. С. Гребенников // АДУ в 1994–1996 роках. — К., 2000. — С. 29–30.
12. Гребенников Ю. С., Горбенко К. В. Исследования культового комплекса на поселении «Дикий Сад» / Ю. С. Гребенников, К. В. Горбенко // Краткие Сообщения Одесского Археологического общества. — Одесса, 1996. — С. 49.
13. Казанский Н. Н. Троянское письмо. К постановке вопроса / Н. Н. Казанский // Античная балканистика. Карпато-балканский регион в диахронии. — М., 1984. — С. 18–19.
14. Казанскене В. П., Казанский Н. Н. Предметно-понятийный словарь греческого языка. Критомикенский период / В. П. Казанскене, Н. Н. Казанский — Л., 1986.
15. Лурье С. Я. Язык и культура Микенской Греции / Лурье С. Я. — М.-Л., 1957.

¹⁰ Події Троянської війни датуються в проміжку др. пол. XIII ст. до н. е., а занепад лінійної писемності відносять до XII ст. до н. е. В цьому контексті потрібно згадати, що М. І. Артамонов, наприклад, відносив ранні походи кіммерійців в Малу Азію до XIII ст. до н. е. [14, с. 85].

¹¹ Найбільш повний аналіз термінів πόλις та δῆμος [2, с. 180–202].

16. Мачинский Д. А., Мусбахова В. Т. Остров Кирки и изображения на келермесском ритоне, преддверье Аида и древнейшая расписная керамика в Северном Причерноморье (по «Одиссее» и археологическим материалам) / Д. А. Мачинский, В. Т. Мусбахова // Боспорский феномен. — СПб., 2009. — С. 319–355.
17. Михайлов Б. Д. Петроглифы Каменной могилы / Б. Д. Михайлов. — Запорожье-Москва, 2005.
18. Отрощенко В. В., Формозов А. А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла / В. В. Отрощенко, А. А. Формозов // Studia Praehistorika, Sofia, 1988. — Т. 9. — С. 147–178.
19. Отрощенко В. В. Укріплене поселення Дикий Сад в системі пам'яток Білозерської культури / В. В. Отрощенко // Емінак. — 2008. — № 3. — Київ-Миколаїв. — С. 5–10.
20. Пустовалов С. Ж. Знакова система населення інгульської катакомбної культури та проблема появи писемності у Північному Причорномор'ї / С. Ж. Пустовалов // Наукові записки На УКМА 18. Теорія та історія культури. — К., 2000. — С. 20–40.
21. Пустовалов С. Ж. Монография Б. Д. Михайлова «Петроглифы Каменной могилы» и проблемы реконструкции мировоззрения древнего населения Украины / С. Ж. Пустовалов // Stratum Plus. — 2003–2004. — № 2. — С. 451–458.
22. Поуп М. Линейное письмо А и проблема эгейской письменности / М. Поуп // Тайны древних письмен. Проблемы дешифровки. — М., 1976. — С. 85–96.
23. Разумов С. Н. Использование кремня в ритуальной практике (по материалам бронзового и раннего железного века Северного Причерноморья) / С. Н. Разумов // Археоминералогия и ранняя история минералогии. — Сыктывкар, 2005. — С. 54–56.
24. Русяева А. С. Культурные предметы з поселення Бейкуш поблизу о-ва Березань / А. С. Русяева // Археологія. — 1971. — Вип. 2. — С. 22–29.
25. Черняков И. Т. «Город людей киммерийских» Гомера в археологических реалиях Северного Причерноморья / И. Т. Черняков // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. межд. конф., посвящ. 90-летию со дня рожд. проф. Б. Н. Гракова. — Запорожье, 1989. — С. 165–167.
26. László Attila. Troy and the lower Danube region at the end of the Bronze age / Attila László. // Archaeology and Heinrich Schliemann. A Century after his Death. Assessments and Prospects. Myth-History-Science. Ed. by G. Styl Korres, N. Karadimos and G. Flouda. — Athens, 2012. — P. 50–60.
27. Bennett E.L. Fractional quantities in Minoan Book-Keeping / E.L. Bennett // A.J.A. — 1950. — P. 204–222.
28. Evans A.J. Scripta Minoa. The written documents of Minoan Crete. With special reference to the archives of Knossos. Vol. II. The archives of Knossos. Clay Tablets inscribed in Linear script B. Edited from notes, and supplements by John. L. Myres. — Oxford, 1952.
29. Gorbenko K., Grebennikov Y. The «Dyki Sad» fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200 — 1000 BC (the Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean) / K. Gorbenko, Y. Grebennikov // Routes between the seas: Baltik-Boh-Bug-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium B.C. Baltic-Pontic Studies. Vol. 14. Poznan, 2009. — P. 374–389.
30. Hallager E. The Knossos Roundels / E. Hallager // Annals of the British School of Archaeology in Athens, 82, 1987. — P. 55–70.
31. Liddell H.G., Scott R. A Greek-English lexicon / H. G. Liddell, R. Scott. — Oxford, 1996.
32. Pope M. The Cretulae and the Linear A Accounting System / M. Pope // Annual of the British School at Athens. — 55. — 1960. — P. 200–210.
33. Pieniżek Magda. Architektur in der Steppe. Spätbronzezeitliche Siedlungen im nordpontischen Raum / Magda Pieniżek. — Teil 2. — Bonn, 2012.
34. Massimo P. Ideograms of Vases and Fractions in Linear A Script / P. Massimo // Metron. Measuring the Aegean Bronze Age. Proceedings of the 9th International Aegean Conference. — New Haven, Yale University. ed. by R. Laffineur and K.P. Foster (Aegaeum 24), 2003. — P. 343–347.
35. Rehak P., John G. Younger. A Minoan Roundel from Pyrgos, Southeastern Crete / P. Rehak, Younger G. John // Kadmos. 1995. 34.2. — P. 81–102.
36. Younger J. G. Calculating Vessel Volumes / J. G. Younger // Metron: Measuring the Aegean Bronze Age, ed. by Karen Polinger Foster; Robert Laffineur. Aegaeum 24, Liège and Austin: Université de Liège, 2003. — P. 491–492.

Список скорочень:

- АДУ** – Археологічні дослідження України
КСОАО – Краткие сообщения Одесского археологического общества
A.J.A. – American Journal of Archaeology

ГОРБЕНКО К., КОЗЛЕНКО Р.

СИМВОЛЫ ЛИНЕЙНОЙ ПИСЬМЕННОСТИ В ИЗ КОЛЛЕКЦИИ МАТЕРИАЛЬНЫХ ПРЕДМЕТОВ ГОРОДИЩА ДИКИЙ САД

Статья посвящена предварительному анализу артефактов с символами линейного письма В, которые зафиксированы при раскопках городища финальной бронзы Дикий Сад.

Ключевые слова: городище, цитадель, линейная письменность, финальная бронза, белозерская археологическая культура, антропоморфная стела, символы.

GORBENKO K., KOZLENKO R.

THE CHARACTERS OF THE LINEAR WRITING B FROM THE COLLECTION OF MATERIAL OBJECTS OF THE SETTLEMENT DIKIY SAD

The article is devoted to a preliminary analysis of the artifacts with the characters of linear writing B, that were recorded during the excavation of the settlement of the final bronze Wild Garden.

Key Words: settlement, citadel, linear writing, Belozerskaya archaeological culture, anthropomorphic stele, characters.

Стаття надійшла до редколегії 30.06.2014